

The Castle of Espe-rūz or Espe-rez: A New Suggested Site for Espe-rūz Castle, the Residence of King Iskandar Badospani (1333-1360), in the Village of Zanous in the West of Mazandaran

Hamidreza Pashazanous ¹

1. Corresponding Author, Department of History University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: h.pasha@ltr.ui.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: 24, May, 2024 In Revised Form: 6, December, 2024 Accepted: 19, January, 2025 Published Online: 10, March, 2025 Keywords: Baduspanid, Iskandar IV, Espe-rūz, Zanous village, Mazandaran province	During the Arab invasion of Iran, Yazdegerd III (r. 632–651) reportedly granted the Dabuyid ruler Gil Gavbara's control over Tabaristan. Gil Gavbara's son, Baduspan I, was given control over Ruyan in 665, thereby establishing the Baduspanid dynasty, which governed the region until the 1590s. Following the demise of Kayumarth I in 1453, a dynastic conflict ensued, leading to the division of the Baduspanid kingdom between Kayumarth's sons, Iskandar IV and Ka'us II, in Kojur and Nur respectively. Amidst the strife between these two brothers, the castles of Mazandaran they have gained significant importance, with their control playing a pivotal role in the survival of each contender. Among these fortresses, Espe-rūz or Espe-rez Castle stands out as one of the most prominent, having long intrigued historians. This article seeks to pinpoint the location of this castle by analyzing historical and archaeological findings discovered in Zanous village, situated in Kojour District of Nowshahr County, Mazandaran province, Iran. When the author was examining the documents of the old families of Tabaristan to write an article about Baduspanan, he came across the name of Espe-rez and the existence of the Espe-rez Castle in the mountains around the Zanos forest in Kejur Mazandaran. Further examination of the documents, historical texts and research about this topic revealed two views about the castle and Mount Espe-rez recorded in the local documents of Tabaristan and the castle of Espe-rūz mentioned in the historical texts. Scholars such as Rabino still consider its location unknown, and some like Professor Manouchehr Sotoudeh, without mentioning any documents, consider Espe-rūz Castle to be in the vicinity of Kajour. However, after observing historical and archeological evidence, the author came to the hypothesis that the village and fortress of Espe-rez in the ancient documents and rumors of the natives of the region could be the same as the village and fortress of Espe-rūz in historical texts.

Cite this The Author (s): Pashazanous, H., (2024). The Castle of Espe-rūz or Espe-rez: A New Suggested Site for Espe-rūz Castle, the residence of King Iskandar Badospani (1333-1360), in the Village of Zanous in the West of Mazandaran: Historical Sciences Studies, Vol.16, No 2, Serial No.38 – Autumn & Winter. (51-78).

DOI: [10.22059/jhss.2025.376992.473714](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.376992.473714)

© The Author(s): Pashazanous, H., Publisher: University of Tehran

1. Introduction

One of the most turbulent periods in the history of Mazandaran was the 9th century of Hijri. The ninth century AH should be considered, like the seventh century AH, a century of death and destruction for the people of Tabaristan. Just as the Mongols invaded Royan and Kojur and destroyed the castles of that region, In this century, due to the attack of the Timurids and Marashians on Mazandaran, the native governors of this area, who were of Sasanid descent and named Baduspani, faced a problem that seriously threatened the life of their dynasty. The emergence of a person like Kiyomarth bin Bistun saved this dynasty again and led them to dominate Mazandaran again. If it were not for his genius and will, the Baduspani dynasty would have disappeared from the pages of history before 807 AH. Kiyomarth ruled Mazandaran with full authority for fifty years and not only restored the Baduspanan rule over Mazandaran, but his action in declaring Twelver Shi'ism as the official religion of that land led to the expansion and consolidation of Shia religion in the north of Iran. The most important action of Malik Kiyomarth should be considered the construction and expansion of Shiite Imam Zadeگان tombs and other Shiite buildings in Mazandaran and Tabaristan. Today, most of the tombs of the Shia imams in the north of Iran have the architecture of the 9th century AH, which was built during the reign of Malik Kiyomarth. His importance and status became more clear after his death, especially since the Baduspani government had split, which resulted in internal family conflicts and their fall by the Safavids.

In all the battles between Baduspani rulers and their wars with foreign invaders, Mazandaran, Tabaristan and Royan castles were very important. The rulers of this period considered it vital to dominate these castles due to the mountainous geography of northern Iran and tried hard to capture them. When a ruler could expand his power and overcome domestic and foreign rivals, he would first try to build or restore the castles of his territory. In the eighth century of Hijri, King Jalal al-Dawlah Iskandar's action in reviving the Kojur fortress in the west of Mazandaran, which was destroyed by the Mongols, is one of these cases. These castles, which are sometimes very old and according to historical texts, some of them were built even before the arrival of the Arabs in Mazandaran, were built on the mountain peaks of the Alborz Mountains. For example, the three castles in the village of Noor, Kojur, and Espe-rūz castle in the Kojur region in the west of Mazandaran were built on top of a mountain that led to deep and steep valleys from the north and east. Historians' reports of the Middle Ages include the importance of these three castles in the battles between the rulers of the west of Mazandaran. For this reason, many reports have been left describing these castles, which help us find their location. Today, the Polad and Kojur castles are located, but the Espe-rūz castle is still unknown. The name of this castle, which some even consider to be the same as Espe-rūz Castle in the Shahnameh, has been the subject of debate and, for example, Rabinu stated that he did not know about its location in his travelogue. Therefore, the present article tries to, after the preliminary discussion, first examine the importance of the above-mentioned castles in the conflicts of the 9th and 10th centuries of Hijri, and then, according to the remaining texts and documents, determine the location of the castle of Espe-rūz.

The golden period of Malik Kiyomars' rule was destroyed by internal disputes and conflicts between his sons. From the year of Malik Kiyomars' death in 857 AH until the death of his son Malik Kawas in 871 AH, two branches of Malik Kiyomars' descendants fought continuously over their father's inheritance without any desirable outcome. Although these battles were fruitless on the battlefield, Marashi's act of recording his observations of the place and time of these conflicts was useful for history enthusiasts. Marashi's report of a village and castle called Espe-rūz raised questions about their location in the minds of

historians. Especially since the existence of mythological stories around similar names, such as the Espe-rūz Castle in Ferdowsi's Shahnameh (in the story of the rescue of Kaykaus from Div-e Sepid), further motivated historians and researchers to find its location. The author is also among those interested in this subject and in this article has tried to answer this important question to the best of his ability.

While examining the documents of the old families of Tabaristan for an article on the Baduspanans, the author came across the name Espe-rūz and the existence of the Espe-rūz Castle in the mountains surrounding the Zanous Forest in the Mazandaran province. Further examination of documents, historical texts, and research on this subject revealed that there are two views on the fortress and mountain of Espe-rūz recorded in local documents of Tabaristan and the fortress of Espe-rūz mentioned in historical texts. Some researchers such as Rabino considers its location to be still unknown, and some, such as Professor Manouchehr Sotoudeh, without mentioning any document, consider the fortress of Espe-rūz to be near Kojur. However, by observing more historical and archaeological evidence, the author came to the hypothesis that the village and fortress of Espe-rūz in ancient documents and rumors of the natives of the region, which had a very special strategic and military position, could be the same village and fortress of Espe-rūz in historical texts. In this article, an attempt was made to discuss this important evidence and at least to present this material as a starting point for continuing research on this subject.

قلعه اسپیروز یا اسپرز: مکان یابی قلعه اسپیروز مقر ملک اسکندر بادوسپانی (۸۵۷ - ۸۸۱ ه.ق) در روستای زانوس در غرب مازندران*

حمیدرضا پاشازانوس^۱

h.pasha@litr.ui.ac.ir

۱. نویسنده مسئول: گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۳/۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۹/۱۶

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۱۰/۳۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۲/۲۰

واژه‌های کلیدی:

بادوسپانان،
اسکندر،
اسپیروز،
زانوس و مازندران

در دوران تاخت و تاز اعراب به خاک ایران، یزدگرد سوم (حکومت حدود ۶۳۲-۶۵۱ میلادی)، زمامداری طبرستان را به گیل گاوباره، نواده شاهنشاه ساسانی، جاماسپ (حکومت حدود ۴۹۶ میلادی) سپرد. اندکی پس از آن، بادوسپان نخست، فرزند گیل گاوباره، در سال ۶۶۵ میلادی با گشودن رویان، دودمان بادوسپانیان را بنیان نهاد که تا سال ۱۰۰۶ هجری قمری بر بخش‌هایی از طبرستان فرمان راندند. حکومت بادوسپانیان تا اواسط سده نهم هجری، یکپارچه و پابرجا بود، اما پس از مرگ ملک کیومرث بن بیستون، این خاندان به دو شاخه تقسیم شد؛ گروهی به رهبری ملک کاوس در نور و گروهی دیگر به رهبری ملک اسکندر در کجور، بر قلمرو بادوسپانیان حکم راندند. در کشاکش و ستیز میان این دو برادر، قلعه‌های مازندران اهمیتی شگرف یافتند و تسلط بر آنها، نقشی حیاتی در بقای هر یک از آنان ایفا می‌کرد. بر اساس متون تاریخی، برخی از آنها حتی پیش از ورود اعراب به مازندران بر فراز قله‌های سر به فلک کشیده رشته کوه‌های البرز ساخته شده بودند. برای نمونه، می‌توان از سه قلعه‌ی پولاد در بلده نور، قلعه‌های کجور و اسپیروز در منطقه کجور در غرب مازندران یاد کرد که بر طبق گزارش مورخان سده‌های میانه، در نبردهای میان حاکمان غرب مازندران اهمیت بسیار داشتند. قلعه‌ی پولاد و کجور مکان‌یابی شده‌اند، اما قلعه‌ی اسپیروز هنوز در حاله‌ای از ابهام و ناشناختگی باقی‌مانده است. همواره در میان مورخان اعصار گذشته، پیرامون مکان قلعه‌ی اسپیروز، گمانه‌زنی‌هایی مطرح بوده است. مقاله حاضر بر آن است تا با بررسی و جستار در اسناد محلی طبرستان، متون تاریخی و نیز کاوش و بازدید از قلعه‌ی اسپرز در روستای زانوس در کجور مازندران، به مکان‌یابی این قلعه بپردازد. مدعای پژوهشگر این است که قلعه‌ای در کوه‌های اسپرز روستای زانوس کجور قرار دارد که در میان مردمان محلی از دیرباز تاکنون به «قلاع» یا «قلاع گردن» آوازه داشته و به گمان بسیار، همان قلعه‌ی اسپیروز است که سرانجام در پی یورش لشکریان صفوی به کجور، مانند قلعه‌ی کجور ویران گشت.

استناد: پاشازانوس، حمیدرضا؛ (۱۴۰۳). قلعه اسپیروز یا اسپرز: مکان‌یابی قلعه اسپیروز مقر ملک اسکندر بادوسپانی (۸۵۷ - ۸۸۱ ه.ق) در روستای زانوس در غرب مازندران، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۳۸، (۵۱-۷۸).

DOI: 10.22059/jhss.2025.376992.473714

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

* بدین وسیله نویسنده مراتب سپاسگزاری و قدردانی صمیمانه خود را از تمامی عزیزانی که در نگارش این مقاله مساعدت و همراهی نموده‌اند، ابراز می‌دارد. به‌ویژه از جناب آقای نادر علی پاشازانوس و دکتر مری مؤذن‌زاده دانش‌آموخته ایران‌شناسی دانشگاه اوهاییو که اسناد و مدارک ارزشمند این پژوهش را در اختیار نویسنده قرار دادند و نیز از جناب آقای مهندس بشیر پاشا که در بازدید از قلعه تاریخی اسپیروز یاریگر نویسنده بودند، کمال تشکر و امتنان را دارد.

<https://doi.org/10.22059/jhss.2025.376992.473714>

۱. مقدمه

یکی از پرآشوب‌ترین دوره‌های تاریخ مازندران، سده نهم هجری بود. در این سده، به سبب هجوم تیموریان و مرعشیان به مازندران، والیان بومی این ناحیه که از تبار ساسانی و با نام بادوسپانی بودند، دچار مشکلی پیچیده شدند که حیات سلسله آنها را به شدت تهدید می‌کرد. ظهور فردی مانند کیومرث بن بیستون باعث نجات دوباره این سلسله و سلطه دوباره آنها بر مازندران شد. در واقع، اگر نبوغ و اراده وی نبود، سلسله بادوسپانی پیش از سال ۸۰۷ ه.ق از صفحات تاریخ محو می‌شد. کیومرث به مدت پنجاه سال با اقتدار کامل بر مازندران حکم راند و نه تنها موجب احیا سلطه بادوسپانان بر مازندران شد، بلکه اقدام وی در اعلام شیعه دوازده امامی به عنوان دین رسمی آن دیار، موجب بسط و تثبیت مذهب شیعه در شمال ایران شد.^(۱) بی‌شک مهم‌ترین اقدام ملک کیومرث را باید ساخت و گسترش مقابر امامزادگان شیعه و دیگر بناهای شیعیان در مازندران و طبرستان دانست. در واقع، امروزه بیشتر مقبره‌های امامزادگان شیعه در شمال ایران دارای معماری سده نهم هجری هستند که در زمان ملک کیومرث ساخته شدند. پس از درگذشت ملک کیومرث، اهمیت و جایگاه وی بیشتر مشخص شد، به‌ویژه که حکومت بادوسپانی دچار انشعاب شده بود که در نتیجه این تقسیم قدرت، موجب نزاع‌های درون‌خاندانی و سقوط آنها توسط صفویان شد.

در تمامی نبردهای بین حاکمان بادوسپانی و جنگ‌های آنها با مهاجمان خارجی، قلعه‌های مازندران، طبرستان و رویان از اهمیت بسیار برخوردار بودند. در واقع حاکمان این دوره به واسطه جغرافیای کوهستانی شمال ایران تسلط بر این قلعه‌ها را حیاتی دانسته و انهماک بسیار در تصرف آنها داشتند. هنگامی که حاکمی می‌توانست قدرت خود را بسط داده و بر رقیبان داخلی و خارجی غلبه کند، در نخستین اقدام سعی بر ساخت یا مرمت قلعه‌های قلمرو خود می‌کرد. در سده هشتم هجری، اقدام ملک جلال‌الدوله اسکندر در احیای قلعه کجور در غرب مازندران که توسط مغولان ویران شده بود، یکی از این موارد است. این قلعه‌ها که بعضاً قدمت بسیار داشته و بر طبق متون تاریخی برخی از آنها حتی پیش از ورود اعراب به مازندران ساخته شده بودند، بر روی قلّه کوه‌های سلسله جبال البرز بنا شدند. برای مثال سه قلعه پولاد در بلده نور،^(۲) قلعه‌های کجور و اسپیروز در منطقه کجور در غرب مازندران در بالای کوهی بنا شدند که از سمت شمال و شرق به دره‌های عمیق و پرشیب منتهی می‌شدند. گزارش مورخان سده‌های میانه شامل اهمیت این سه قلعه در نبردهای بین حاکمان غرب مازندران است و به همین خاطر گزارش بسیاری در توصیف این قلعه‌ها بجای مانده است که به ما در یافتن مکان آنها کمک می‌کند. امروزه

قلعه پولاد و کجور مکان‌یابی شده‌اند اما قلعه اسپروز هنوز ناشناخته مانده است. نام این قلعه که برخی حتی آن را با قلعه اسپروز در شاهنامه^(۳) یکی می‌دانند، محل بحث بوده و برای مثال رابینو در سفرنامه خویش از مکان آن اظهار بی‌اطلاعی کرده است. از این‌رو نوشتار حاضر تلاش دارد تا پس از بحث مقدماتی، ابتدا به بررسی اهمیت قلعه‌های فوق در نزاع‌های سده‌های نهم و دهم هجری پرداخته و سپس با توجه به متون و اسناد باقی‌مانده، مکان این قلعه را مشخص کند.

۲. بحث مقدماتی

۲-۱. موقعیت جغرافیایی رویان و کجور

در طول تاریخ مازندران، فتح مناطق ساحلی مازندران برای مهاجمان بیگانه هموارتر از تسخیر مناطق کوهستانی بود. یکی از دشوارترین مناطق برای تسخیر، ناحیه کوهستانی استندار (رستم‌دار)^(۴) یا رویان بود. این منطقه تنها در اواخر سده دوم هجری توسط اعراب تسخیر شد و بعدها در مواردی نادر، مورد هجوم مغولان و تیموریان قرار گرفت. رویان منطقه وسیعی در غرب طبرستان را شامل می‌شد که از شرق با آمل و از غرب با سرزمین دیلم همسایه بود (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۹-۱۷۰). این ناحیه شامل مناطقی مانند کلارستاق، کجور، لنگه، تنکابن می‌شد. رویان از گذشته‌های بسیار دور مورد توجه مورخان ایرانی بوده و در متون اساطیری ایرانی، به عنوان یکی از مکان‌هایی شناخته می‌شد که آرش کماندار اسطوره‌ای، تیر خود را از آنجا پرتاب کرده (بیرونی، ۱۳۲۱: ۲۲۰) و به لبه خراسان رسانده تا مرز ایران و توران را مشخص کند (Minorsky, 1995: 650; Gazerani, 2014: 62-63). ابن حوقل در نقشه خویش از شهرهای دیلم و طبرستان، ناحیه کوهستانی بالای ناتل و کلار را رویان می‌نامد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۸). جغرافی‌دان سده چهارم هجری ابن فقیه همدانی، رویان را بزرگ‌ترین شهر منطقه جبال طبرستان معرفی کرده و از مقر والی آن با عنوان کجور نام‌برده است (الهمدانی، ۱۴۱۶: ۵۶۸). ابن رسته در کتاب خود با اعراب‌گذاری این شهر را کجّه گزارش کرده است (ابن رسته، ۱۸۹۱: ۱۷۷). ظاهراً تا زمان یاقوت حموی ضبط‌های متفاوتی از نام کجور بین علما متداول بوده است. همچنان تا قرن چهارم هجری رویان بزرگ‌ترین شهر منطقه جبال طبرستان است که در آن شهری به نام کجه قرار دارد. در سکه‌های بادوسپانان از صورت کجو (Kaju/Koju) تا اواخر سده چهارم هجری استفاده شده و ابن اسفندیار نیز شکل کجو را گزارش کرده است (ابن اسفندیار، ۱۳۹۶: ۲۵۳). در قرون هشتم و نهم به ترتیب در اثر تاریخ رویان تألیف مولانا اولیاءالله آملی (آملی، ۱۳۴۸: ۴۹) و تاریخ طبرستان و رویان و مازندران نوشته سید ظهیرالدین مرعشی (مرعشی، ۱۳۴۵: ۴۰، ۴۴-۴۵) عنوان کجور برای مقر حاکم رویان به کار رفته است به تدریج در روندی که از سده

هفتم ه.ق شروع می‌گردد، نام رویان به «رستم‌دار» تغییر یافت. استاد منوچهر ستوده می‌نویسد: «از اوایل قرن هفتم هجری لغت کهنسال رویان کم‌کم رو به فراموشی رفت و کلمهٔ رستم‌دار بر این ناحیهٔ قدیمی اطلاق شد» (آملی، ۱۳۴۸: ۱۵). کجور در محدوده بین ۲۵ تا ۶۰ کیلومتری شهرستان نوشهر قرار دارد. طول جغرافیایی آن ۵۱ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۵۰ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی آن ۳۶ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۴۵ دقیقه شمالی است. کجور از مغرب به چالوس رستاق، از مشرق به سولده نور، از سمت جنوب به بلوک نور و از سمت شمال به بخش مرکزی نوشهر محدود می‌شود. کجور به صورت دره‌ای است که جهت شرقی غربی دارد و دشتهای کجور، لاشک و پول در میان این دره قرار دارد. مطالعات باستان‌شناختی نشان داده که برخی قسمت‌های منطقه کجور از عصر آهن مسکونی بوده است (خزایی کوهپیر و مسجدی خا، ۱۳۹۶: ۷۵). بخش کجور در شهرستان نوشهر، استان مازندران، ایران قرار دارد. این ناحیه دارای سه دهستان پنجک رستاق، زانوس رستاق و توابع کجور به مرکزیت شهر کجور است.

۲-۲. بادوسپانان در رویان و کجور

پس از شکست سپاهیان ساسانی در نبرد جَلولا در آوریل ۶۳۷ م، یزدگرد سوم (۶۳۲-۶۵۱ م) به عمق ماد گریخت تا سپاهی گرد آورد. تلاش وی برای بازپس‌گیری تاج و تخت از دست رفته به دلیل آشفتگی سیاسی و تهدیدات بیرونی به نتیجهٔ مطلوب نرسید. در این سال‌ها اوضاع آشفتهٔ ایران باعث شد تا برخی به مانند شاهزاده دابویه گیل گاوباره^(۵) (متوفی ۶۴۲-۶۶۰) از فرصت استفاده کرده و تمام دیلم و گیلان را فتح کند. کمی بعد، او با فاتحان عرب پیمان صلح امضا کرد و اقتدارش را در طبرستان تثبیت کرد. با مرگ وی قلمرو او بین پسرانش تقسیم شد. از یک‌سو، بادوسپان اول در سال ۴۰ هجری حاکم رویان شد و از سوی دیگر، دابویه دیگر پسرش به‌عنوان رئیس خاندان دابویه، حکومتش را بر باقی طبرستان آغاز کرد. با مرگ اسپهبد خورشید (۱۳۱ - ۱۴۴ ه.ق. / ۷۴۸ - ۷۶۱ م.) واپسین فرمانروای آل دابویه،^(۶) شاخهٔ اول خاندان دابویگان طبرستان که نسب‌شان به جاماسب شاه ساسانی می‌رسید، پس از ۱۱۹ سال شهریاری بر طبرستان منقرض شده (ابن اسفندیار، ۱۳۹۶: ۱۷۷) و قلمروشان به سال ۱۴۴ هجری به دست اعراب افتاد (آملی، ۱۳۴۸: ۵۹؛ ابن اسفندیار، ۱۳۹۶: ۱۷۸). درحالی‌که شاخهٔ دیگر که گاوبارگان بادوسپانی بودند همچنان بر منطقه رویان یعنی غرب طبرستان حاکم بوده و حکومت ایشان تا سال ۱۰۰۶ هجری (تا دوران شاه عباس صفوی) بر آن مناطق ادامه داشت (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۶: ۴۲).^(۷) حاکمان این سلسله تا سدهٔ چهارم هجری لقب اسپهبد و بعدها از سدهٔ چهارم به بعد لقب استندار و از سدهٔ هشتم لقب ملک بر خود می‌نهادند (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۴: ۱۴). از زمان شهریار پور

جمشید یا شهریار سوم (۳۰۹ تا ۳۲۱ هجری) یازدهمین اسپهبد دودمان بادوسپانی که در رویان حکومت داشت، بادوسپانان لقب استندار را بر خود نهادند. این عنوان که ریشه در عناوین اداری دوره ساسانی دارد (Daryaei, 2014: 126)، به تدریج در عهد مغول به رستمدر معروف شد (Minorsky, 1995: 650-651).

در سده هشتم اوضاع طبرستان بسیار آشفته بود. در این قرن صدمات بسیاری به ناحیه رستمدر رسید و حاکمان بادوسپانی مشغول بازسازی این خرابی‌ها بودند. برای مثال جلال‌الدوله اسکندر (۷۳۴ - ۷۶۱) در ۷۴۶ ه.ق قلعه و شهر کجور را که در حملات مغولان به کلی خراب شده بودند، بازسازی کرد. اولیاءالله آملی آورده که «ملک اعظم جلال‌الدوله اسکندر از حد قزوین تا سمنان و مازندران را به اهتمام دیوان خود درآورد و در آن نواحی عمارات و قلاع پدید آورد. او همچنین کجور را که در قدیم‌الایام شهر بود و در دور زمان خراب شده بود را تجدید کرده و در آن بازار، عمارات و قلعه بنا نهاده و آن را دارالملک ساخته است» (آملی، ۱۳۴۸: ۱۷۷-۱۷۸). در ادامه حملات سربداران و افزایش قدرت سادات مرعشی در مازندران، اوضاع رستمدر را آشفته‌تر ساخت. به طوری که در بهار سال ۷۸۳ ه.ق ملک قباد دوم (۷۸۰ تا ۷۸۲ هجری) در پی یک نبرد که در صحرایی به نام «لکتور»^(۸) بین سپاهش با سربازان سادات مرعشی رخ داد (مهبجوری، ۱۳۴۵: ۲/۲۱؛ اعظمی سنگسری، ۱۳۵۴: ۱۰۲)، کشته شد (Calmand, 1991: 511-512). با مرگ قباد، رستمدر علی‌رغم مقاومت مردمش، به دست سادات مرعشی افتاد (Madelung, 1988: 385-386). سید فخرالدین سپهسالار سپاه مرعشیان، فرمانروای رستمدر شد و همه قلاع کجور از جمله قلعه اسپرز را فتح کرد (مرعشی، ۱۳۴۵: ۲۱۰-۲۱۲؛ مهبجوری، ۱۳۴۵: ۲/۲۱؛ کمی بعد تیمور به طبرستان لشکرکشی کرده و آنجا را ضمیمه قلمرو خویش می‌کند (آملی، ۱۳۴۸: ۲۰۴-۲۰۵). در پی هرج و مرجی که بین مرعشی‌ها و اسکندر شیخی رخ می‌دهد، سعدالدوله طوس (۷۸۲ تا ۸۰۷ هجری) از خاندان بادوسپانی کشته می‌شود و کیومرث جانشین وی می‌گردد (Madelung, 1988: 385-386).

پس از اینکه ملک تیمور سادات مرعشی را به ماوراءالنهر تبعید کرد، طبرستان دوباره به دست بادوسپانیان درآمد. اگرچه سعدالدوله طوس توانست با حمایت تیمور گورکانی به قدرت برسد و سرزمین‌های موروثی را از مرعشیان باز پس گیرد، اما عمر وی کفاف نداد تا تمام مازندران را دیگر بار به زیر سلطه سلسله بادوسپانی درآورد و این مهم به دست برادرزاده‌اش ملک کیومرث انجام شد. به احتمال بسیار ملک کیومرث بادوسپانی هنگام لشکرکشی تیمور به طبرستان، در ابتدا در قلعه پولاد نور مقام داشت. در این لشکرکشی تمامی قلاع رویان به تصرف لشکر تیمور درآمد (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۴: ۱۱۵). قاضی نورالله

شوشتری در مجالس المومنین می‌نویسد که ملک کیومرث «به حکم تیمور کوتوال قلعهٔ نور بود» (شوشتری، ۱۳۷۷: ۳۹۳). ملک کیومرث که جانشین عموی خود شده بود کمی بعد در جنگ میان رستم میرزا تیموری و اسکندر شیخی، به طرفداری از رستم میرزا قلعه نور را ترک کرد و به خدمت او رسید، ولی رستم میرزا او را دستگیر کرد و به عنوان هدیه نزد اسکندر شیخی فرستاد (مهبجوری، ۱۳۴۵: ۲/۷۵-۷۶). کمی بعد، اسکندر شیخی وی را آزاد ساخت. او ابتدا به شیراز نزد پیرمحمد عمر شیخ رفت تا حمایت او را جلب کند اما در شیراز به اسارت درآمد (شوشتری، ۱۳۷۷: ۳۹۳). سپس توانست از زندان فرار کرده و با نیرنگ بر قلعهٔ نور دست یابد. در ادامه، ملک کیومرث انهماک و سعی بسیار کرد تا سرانجام توانست بر رویان مسلط شود.

دورهٔ زمامداری ملک کیومرث (۸۰۸ تا ۸۵۷ هجری)^(۹) که ظهیرالدین مرعشی از او با عنوان «جلال‌الدوله گیومرث بن بیستون بن گسته‌م بن تاج‌الدوله زیار» نام برده‌است (مرعشی، ۱۳۴۵: ۱۵۹)، منشأ تحولات عمده‌ای در طبرستان شد. نخست آنکه وی تلاش بسیار در گسترش شیعهٔ دوازده امامی کرد تا حدی که بناهای بسیاری در گرامی‌داشت مقابر شیعه برپا ساخت (ستوده، ۱۳۷۴: ۱۹۵ و ۲۰۱).^(۱۰) دوم آن که ملک کیومرث واپسین حاکم بادوسپانی بود که بر قلمروی واحد در بخش‌هایی از شمال ایران حکومت کرد و پس از وی قلمرو او در نزاع داخلی بین پسرانش اسکندر و کاوس به ترتیب به دو قسمت کجور و نور تقسیم شد (شوشتری، ۱۳۷۷: ۳۹۳). از یک سو، ملک اسکندر و فرزندانش بر کجور و کلارستاق فرمانروایی کردند و از سوی دیگر، ملک کاوس و بازماندگانش بر نور و لاریجان حکم راندند. شرح کامل نزاع بین این دو برادر علاوه بر مرعشی، توسط خواندمیر نیز در اثرش حبیب‌السیر به کفایت گزارش شده است (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳/۳۳۴-۳۳۵). ملک کاوس توانست حمایت حاکمان قراقویونلو (۷۸۰ - ۸۷۴ ه.ق) را برای خود فراهم کند و از این طریق مردم نور را تابع خود گرداند. در مقابل، ملک اسکندر که بین برادران خود از مقبولیت بیشتری برخوردار بود، با حمایت برادران به حکومت لاریجان و اطراف آن رسید. به تدریج نزاع بر سر میراث پدری بین دو برادر بالا گرفت. در ابتدا ملک کاوس با کمک حاکمان گیلان بر لشکریان برادر خویش غلبه کرده و حتی ملک اسکندر نیز به زندان افتاد. کاوس کمی بعد اسکندر را بخشید و با این شرط وی را آزاد کرد که هرگز به سرزمین او نتازد. ملک اسکندر به تحریک کسان خود از حاکمان گیلان کمک خواست و این بار توانست بر کاوس پیروز گردد؛ اما نزاع بین دو برادر ادامه یافت تا اینکه سرانجام در محرم سال ۸۷۱ هجری قمری دو برادر صلح کردند که منجر به تثبیت هر یک در قلمروشان شد. ملک کاوس کمی بعد از این صلح به سال ۸۷۱ ه.ق درگذشت (مرعشی،

۱۳۶۴: ۳۲۴) ولی مرگ وی منجر به اتحاد قلمرو بادوسپانی زیر پرچم ملک اسکندر نشد و از این پس حکام بادوسپانی در دو شاخه نور و کجور حکومت کردند. این دو شاخه مرتبط از سال ۸۵۷ تا ۱۰۰۶ ه.ق بر رویان و رستمدر (نور، کجور و کلارستاق) حکومت کردند و با جنگ‌های پی در پی اوضاع منطقه را بر هم زدند. نزاع‌هایی که به تدریج نیروی آن‌ها را به تحلیل برد و سرانجام یکی از طولانی‌ترین سلسله‌های تاریخ در سال ۱۰۰۶ ه.ق توسط شاه عباس بزرگ (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) برای همیشه مضمحل شد (اسکندر بیک ترکمان، ۱۳۵۰/۲: ۵۳۵-۵۳۷).

۳. قلعهٔ اسپرز یا اسپرز روز بر اساس متون و داده‌های تاریخی

۳-۱. موقعیت قلعهٔ اسپرز

قلعهٔ اسپرز بر کوه اسپرز در ارتفاع بیش از ۲۶۰۰ متر بالاتر از دریا و در چند کیلومتری جنوب روستای زانوس از توابع دهستان زانوس رستاق واقع در بخش کجور شهرستان نوشهر در استان مازندران قرار دارد. روستای زانوس نیز در هفتادوچهار کیلومتری جنوب‌شرقی نوشهر و در ارتفاعی حدود ۱۶۵۰ متر بالاتر از سطح دریا قرار دارد. کجور از مغرب به چالوس رستاق، از مشرق به سولده نور، از سمت جنوب به بلوک نور و از سمت شمال به بخش مرکزی نوشهر محدود می‌شود. در بخش جنوبی روستای زانوس ابتدا به تنگهٔ زانوس و سپس با عبور از تنگهٔ زانوس به محدودهٔ مرتعی سرسبز به نام «چمن» می‌رسیم. قلعهٔ اسپرز مشرف بر مرتع «چمن» بوده که در طرف جنوبی این مرتع بر بالای آبشاری که در زبان محلی «اوپاچ» نام دارد، واقع شده است. این قلعه از دو طرف غربی و شرقی با کوه‌هایی که در زبان محلی و اسناد تاریخی (تصویر ۷) به نیله‌کِلِم و اسپرز^(۱۱) معروف هستند، محدود می‌شود.

در گذشته یکی از مهم‌ترین راه‌های تهران از بین کوه‌های نیله‌کِلِم و اسپرز عبور می‌کرد^(۱۲) و سپس شخص با گذشتن از ارتفاع بسیار زیاد و البته از اطراف قلعهٔ «نمازیا» می‌توانست وارد محدودهٔ روستاهای آن‌طرف کوه یعنی شهرستان نور شده و از آنجا به مسیر خویش به سوی تهران ادامه دهد. این قلعه مشرف بر این جاده است. در واقع، وقتی که از تنگهٔ زانوس به سمت چمن حرکت کنید با ایستادن در چمن می‌توانید قلعهٔ اسپرز را در بالادست چمن ببیند. دسترسی به این قلعه از سمت غرب محوطهٔ چمن و پس از طی مسیری پر پیچ و خم با شیب تند امکان‌پذیر است. نکته جالب وجود چشمه‌های فراوان در این منطقه است. همین‌طور در بالادست قلعهٔ اسپرز چند چشمه قرار دارد که شامل چشمه‌های واقع در محوطهٔ قلعه و دو چشمهٔ «ملک چشمه» و «قاسم‌خان چشمه»^(۱۳) می‌شوند که در بالای قلعه با فاصله دورتر واقع شدند. رودی که از کنار کوه اسپرز

جریان می‌یابد حاصل آب این چشمه‌هاست. این رود که رود زانوس نام دارد، پس از گذر از تنگهٔ زانوس در انتها به رود چالوس سرریز شده و سرانجام به دریای مازندران می‌پیوندد. در واقع، رود در پایین دست قلعه جریان دارد. امروزه، در محوطهٔ «چمن» که در پایین دست قلعه قرار دارد، بقایای یک روستای قدیمی مشاهده می‌شود که احتمالاً همان قریهٔ اِسپی‌روز است که در متون سدهٔ هشتم و نهم هجری بدان اشاره رفته است.^(۱۴) این بقایا شامل مجموعه‌ای از آثار از جمله خانه‌های گلی، حمام قدیمی و سنگ آسیاب است. فضاهای معماری محوطهٔ قلعه اِسپی‌روز در دو سطح ارتفاعی ساخته شده‌اند؛ سطح پایینی به «لَبِ کِر»^(۱۵) معروف است و در بالاترین سطح و بر روی گردنهٔ طبیعی کوه اِسپِرز بر صخره‌ای پهن، دژ اصلی قرار دارد. در پایین دست سمت شمال‌غربی قلعهٔ اصلی، دیوارهٔ دژی کوچک که جزی از مجموعهٔ قلعه اِسپی‌روز است، قرار دارد. دژ بر روی صخره‌ای مرتفع با دید مناسب به محیط پیرامون و سازه‌های پایین دست آن ساخته شده است، در طراحی و ساخت آن سعی بر این بوده که از ساختار طبیعی موجود در جهت امکانات تدافعی آن نهایت استفاده را ببرند. بنا شامل برج و بارو، تیرکش، اتاقک‌های نگهبانی و دیدبانی است که همگی با مصالح لاشه‌سنگ به صورت خشکه‌چین و در برخی جاها با ملات ساروج ساخته شده‌اند (تصویر ۳). ورودی بنا در سمت غربی دژ قرار دارد که با توجه به ارتفاع صخره، به وسیلهٔ پلکان دسترسی به فضای داخلی دژ را امکان‌پذیر می‌ساخته است. در سمت غرب و ضلع شمالی قلعه آثاری از پی دیوار قلعه به طول صد متر دیده می‌شود که عرضش بین ۱ تا ۱٫۵ متر متفاوت و جنس آن از لاشه سنگ بوده که به صورت خشکه‌چین بنا گردیده است (تصویر ۳). با حفاری و پی‌گردی به خوبی می‌توان محدودهٔ قلعه را شناسایی کرد. این دیوارها درحالی‌که دژ اصلی را احاطه می‌کند، مساحتی در حدود دو هزار و پانصد متر را در برمی‌گیرد. مساحت دژ اصلی قلعه حدود سیصد متر و مساحت دژی معروف به «لَبِ کِر» که در پایین دست دژ اصلی و در نیمهٔ مسیر پر پیچ و خم صعود به کوه نیله‌کَلیم قرار دارد، حدود صد متر است. سازهٔ دژ فرعی که بر روی «لَبِ کِر» قرار دارد، بر روی سنگ‌های بزرگ قرار گرفته است و این سنگ‌ها به صورت خشکه‌چین بر روی هم قرار داده شدند. طول و عرض بعضی سنگ‌ها به ۲×۱ نیز می‌رسد و فضای خالی بین آنها با لاشه‌سنگ‌ها پر می‌شود. اصولاً بیشتر دیوار چینی‌ها به صورت خشکه‌چینی انجام شده و ظاهراً در مورد بنای دژها سنگینی سنگ‌ها باعث شده که نیازی به ملات احساس نشود. ورودی به دژ «لَبِ کِر» از سمت غرب بوده یعنی درست از سمتی که به محوطهٔ قلعه وصل می‌شده است.

در ذیل دژ اصلی دو اتاقک دیدبانی مشاهده می‌شود که دریچه یکی از آنها به سمت شمال و دیگری به سمت شمال غربی واقع شده است که اشراف خوبی بر مسیرهای اطراف فراهم می‌کرده است. عرض این اتاقک‌ها 230×250 ، طول هریک 225×250 و ارتفاع حدود ۲ متر است. علاوه بر این، این دو اتاقک نقش کارکردی مردگرد/جان‌پناه را نیز داشت. وجود این دو اتاقک از یک‌سو برای اشراف بر مسیرهای غربی بوده است. از سوی دیگر اشراف آنها بر مسیر شمال غربی تصادفی نبوده و کاملاً هوشمندانه طراحی شده بود زیرا که تنها از سمت شمال غربی و غرب قلعه امکان رخنه وجود داشت. از جهت شمال، شمال شرقی و شرق پرتگاه‌های صعب‌العبور وجود داشته و امکان رخنه تقریباً غیرممکن بوده است. اگرچه دسترسی به قلعه از سمت جنوب به دلیل شیب زیاد کوه، به راحتی امکان‌پذیر نبود اما به احتمال بسیار در سمت جنوب قلعه نیز دیدبانی‌هایی وجود داشته که امروز بقایای آن مشخص نیست. ورودی دژ در ضلع جنوبی قرار داشته مکانی که به دلیل شیب زیاد کوه مشرف بر قلعه، امکان رخنه بدان، کمتر از دیگر ضلع‌ها فراهم بوده است.

اتاقک‌های دیدبانی و مردگرد در اکثر قلاع و حتی کاروانسراهای مناطق کوهستانی ایران از جمله مازندران برای عدم تسخیر قلعه و حفظ جان ساکنان آن به کار رفته است. دیوار قلعه در ضلع شمالی و شرقی با توجه به شکل طبیعی صخره با کمی انحناء به طرف داخل دژ ادامه پیدا می‌کند و در بعضی قسمت‌های آن، شواهدی از دیوارهای چند لایه دیده می‌شود (تصویر ۳). در امتداد این دیوار نیز تعدادی اتاقک نگهبانی و یک اتاق 250 سانتیمتری، با ورودی به سمت شرق ساخته شده است. وجود اتاقک‌های دیدبانی در ذیل دژ به نحوی با دیوار قلعه هماهنگ شده است که علاوه بر نقش کارکردی دیدبانی، به طرز قابل توجهی از حجم مصالح کاسته و به عنوان یک عنصر زیبایی‌شناختی نیز سطح دیوار را از یکنواختی خارج کرده است. این دو اتاق دیدبانی در کنار دیوار شمالی که مشرف به پرتگاه ساخته شدند. در اینجا با بهره‌گیری از یک دیوار باریک، اقدام به ساختن جان‌پناهی برای آن کرده‌اند تا به این وسیله افراد مستقر در آن، هم از خطر پرت شدن از صخره در امان باشند و هم از تیرس حمله دشمن محفوظ بمانند. دیدبان‌ها در زیر دژ، به سمت شمال غربی و غرب اشراف دارد و در ضلع شمالی دژ به دلیل شیب بسیار تند صخره و غیر قابل نفوذ بودن آن تمهیدات امنیتی کمتری لحاظ شده است. وضعیت در ضلع شرقی نیز چنین است و فقط در دو نقطه با استفاده از فضای بین صخره‌ها و کشیدن دیواری باریک، اقدام به ساختن دو اتاقک با تیرک‌هایی به قطر ۳۰ سانتی‌متر کرده‌اند. در ضلع غربی و جنوبی دژ تمام فضاهای قابل نفوذ را تا پایین صخره

دیوارکشی کرده‌اند (تصویر ۳). در قسمت‌های هموار شواهدی از چند فضای معماری با ابعاد و اندازه‌های متفاوت به چشم می‌خورد که ارتباط بین آنها و فضاهای واقع در ضلع غربی از طریق پلکانی میسر می‌شده است. کمبود فضاهای معماری قابل سکونت در درون دژ، سطح شیب‌دار و ناهموار آن و مشرف بودن بنا به محیط پیرامون و چشم‌انداز پایین دست تنگه، نقش دیده‌بانی و امنیتی این سازه را نشان می‌دهد که می‌توانست در مواقع لزوم مورد استفاده ساکنان بخش مسکونی محوطه قرار بگیرد؛ به‌ویژه این که در مجاورت بخش مسکونی قرار دارد و به وسیلهٔ پلکان ارتباط آنها برقرار می‌شده است.

۳-۳. قلعهٔ اِسپی‌روز یا اِسپرز^(۱۶) بر اساس متون و داده‌های تاریخی

همانطور که اشاره شد، قلعهٔ اِسپرز بر روی یک کوه که نامی مشابه دارد، قرار گرفته است. «اِسپرز» نامی است که از گذشته‌های دور در بین اهالی بومی زانوس برای نامیدن این کوه و قلعه به کار می‌رفته و در اسناد تاریخی اهالی زانوس بدان اشاره شده است. برای نمونه می‌توان از یک سند نام برد که مباحیعه‌نامه چند مرتع وسیع بین اهالی بومی منطقه کجور بوده است. اسامی خریداران^(۱۷) در این سند گویای آن است که این سند متعلق به خاندان پاشا است که یکی از قدیمی‌ترین ساکنان منطقهٔ کجور مازندران هستند. بر طبق اسناد تاریخی قدمت حضور این خاندان در مازندران به اواخر قرن ششم هجری برمی‌گردد. از جمله مهم‌ترین مشاهیر این خاندان «پادشاه علی» (ابن اسفندیار، ۱۳۹۶: ۲/۱۶۳) یا «پاشا علی» (آملی، ۱۳۴۸: ۱۵۰) حاکم رستم‌دار است که در زمان اردشیر یکم باوندی (۵۶۹ - ۶۰۱ ه.ق)، پادشاه دودمان باوندیان طبرستان، مدتی حاکم رستم‌دار یا رویان بوده است.^(۱۸) استاد مهجوری در مورد این خاندان می‌نویسد که نیاکان این خاندان همواره از ارتشیان درجه‌دار و کارکنان دستگاه دولتی بودند (مهجوری، ۱۳۵۳: ۱۰۹). از خاندان پاشا اسنادی مانده که نشان می‌دهد آنها به‌ویژه پس از سقوط بادوسپانان در ۱۰۰۶ ه.ق سعی در خرید مراتع^(۱۹) منطقه کجور داشته‌اند. از جمله سندی به تاریخ ۱۰۴۶ که مرتع لتار از مراتع زمستانی کجور را از خاندان بنا ساکن در کندلوس کجور خریدند (نعیمایی عالی، ۱۳۸۸: ۱۳۳) و یا در سندی دیگر متعلق به دورهٔ صفویه که مرتع مَچه‌سرا در حوالی روستای حیرت کجور را خریداری کردند (همان، ۱۳۹). سند ذیل نیز یکی از ده‌ها سندی بوده که به خرید چند مرتع کوهستانی اطراف روستای زانوس توسط این خاندان اشاره دارد.

اهمیت این سند برای مقالهٔ حاضر در این است که کهن‌ترین سندی است که نام کوه اِسپرز در آن ثبت شده است. همان طور که گفته شد درست بر روی این کوه که توسط خاندان پاشا به عنوان مرتع خریده شده بود، یک قلعهٔ بزرگ قرار دارد که نویسنده نوشتار حاضر آن را همان قلعهٔ اِسپی‌روز مورد اشاره در متون تاریخی می‌داند. مدعای نویسنده

مبتهی بر چند دلیل تاریخی و باستان‌شناختی است که با در کنار هم قرار دادن آنها می‌توان قلعه مذکور را همان قلعه اِسپی‌روز دانست. در ادامه این داده‌ها مورد بحث قرار می‌گیرد. شاید نخستین بار ظهیرالدین مرعشی (متولد ۸۱۵ ه.ق. در آمل، درگذشته ۸۹۲ ه.ق.) مورخ خاندان مرعشیان مازندران، نام «اِسپی‌روز» را در دو کتاب خود موسوم به *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*^(۲۰) و *تاریخ گیلان و دیلمستان*^(۲۱) آورده است. نویسنده در هنگام گزارش نزاع‌های پس از مرگ ملک کیومرث،^(۲۲) جزئیات نبردها و اسامی مناطق و قلعه‌هایی که این نبردها در آن اتفاق افتاده را مفصل ذکر داده است. همان طور که قبلاً اشاره شد بعد از مرگ ملک کیومرث، ملک کاوس که پسر بزرگ وی بود با دیگر برادران به ویژه ملک اسکندر بر سر تمامیت ارضی قلمرو موروثی از پدر به جدالی سخت پرداخت. ذیل حوادث جانشینی ملک کیومرث، مرعشی گزارش داده:

«مردم رستم‌دار بعد از بیعت با ملک کاوس او را مرد بی‌رحمی یافتند. بیعت با کاوس را شکسته با برادرش ملک اسکندر بیعت کردند و فیما بین ایشان نزاع شد؛ و چون ولایت لارجان و قلعه کارود و نمارستاق به تصرف عمال ملک اسکندر بود، ملک مشارالیه در آن ولایت خروج کرده و اظهار مخالفت نموده متوجه دفع ملک اسکندر شد و از حضرت سید سلطان محمد گیلانی مدد طلبید. سید نیز فوجی از گیل و دیلم به مدد او فرستاد و در لارجان محاربه کردند. ملک اسکندر منهزم گشته مقید شد و او را به قلعه نور آورده چند روزی محفوظ گردانیدند و خلاص داده عهد کردند که دیگر عناد نجوید» (مرعشی، ۱۳۴۵: ۵۴)؛ اما این تازه شروع کار بود چراکه ملک اسکندر به محض اینکه از بند خلاصی می‌یابد به تحریک نزدیکانش دوباره بر برادر طغیان می‌کند (مرعشی، ۱۳۶۴: ۲۷۸). ظاهر ماجرا طبق گزارش مرعشی در اثرش *تاریخ گیلان و دیلمستان* این بود که برخی از برادران ملک کاوس به هیچ وجه به وی اعتماد نداشتند و حاضر به اطاعت از کاوس نبودند. به همین‌طور، سلسله نبردهایی بین دو برادر رخ می‌دهد که در آن نقش قلعه اِسپی‌روز و ولایت زانوس پر رنگ است. مرعشی در نخستین گزارش خود از قلعه مذکور آورده که:

«ملک اسکندر که به قلعه اِسپی‌روز مقیم گشت، قلعه کجور را برای اقامت کیا جلال الدین دیلمی که به مدد او آمده بود، بگذاشت. ملک کاوس هم بازگشت و به قلعه نور درآمد و چون چند روزی از آن بگذشت از آنجا ایلغار کرده از کجور بگذشت و به پای قلعه اِسپی‌روز رسید» (مرعشی، ۱۳۴۵: ۵۵-۵۶).

گزارش فوق‌گویای وجود قلعه‌ای موسوم به اِسپی‌روز در مسیر مابین قلعه نور و قلعه کجور است. اگر خواننده با موقعیت جغرافیایی منطقه باستانی رستم‌دار آشنایی داشته باشد، درمی‌یابد که مراد از قلعه نور همان قلعه پولاد در بلده است که امروزه در جنوب کوه

اِسپِرز زانوس قرار دارد و کجور در طرف دیگر این کوه واقع شده است؛ اما چرا بر طبق گزارش مرعشی ملک اسکندر قلعهٔ اِسپی‌روز را که به نسبت قلعهٔ کجور از اهمیت کمتر برخوردار بوده به عنوان مکان سکونت خویش انتخاب می‌کند؟ پاسخ به این سؤال در موقعیت قلعهٔ اِسپی‌روز و نزدیکی بیشتر آن به قلعهٔ نور نهفته است. ^(۲۳) از آنجاکه قلعهٔ نور محل استقرار ملک کاوس بوده، ظاهراً ملک اسکندر ترجیح می‌داده تا در مکانی نزدیک‌تر به قلعهٔ نور حضور داشته باشد. مرعشی خود که شاهد این لحظات بوده و بارها مسیرهای بین این چند قلعه را پیموده دلیل دیگری نیز آورده است. وی می‌نویسد: «چون مؤلف حقیر از آنجا معاودت می‌نمود، کیای معظم کیا جلال‌الدین دیلمی را با صد نفر دیلم نزدیک ملک معظم ملک اسکندر بازداشته بود که بالکل از کید و مکر ملک کاوس ایمن نبودند و حضرت ملکی جلالی کیای مذکور را به قلعهٔ کجور بازداشته، خود به قلعهٔ اِسپی‌روز که هوای آنجا در تابستان مناسب‌تر است، رفته بود و آنجا اقامت داشت» (مرعشی، ۱۳۶۴: ۳۰۳-۳۰۴). امروزه نیز هوای روستای زانوس و مکانی که قلعهٔ اِسپِرز در آن قرار دارد یکی از خوش آب و هواترین نقاط کوهستانی مازندران است. در واقع روستای زانوس از جنگل بسیار برخوردار است که در این جنگل رودخانهٔ زانوس و چشمه‌های زیادی وجود دارد. درحالی‌که شهر کجور و جایی که قلعهٔ قدیمی کجور در آن واقع شده، فاقد جنگل انبوه بوده و از آب و هوای خشک و نه چندان متبوعی برخوردار است. ناصرالدین‌شاه در سفر خویش به کجور از زانوس نیز بازدید کرده و بر کیفیت خوش آب و هوای آن تأکید کرده است (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۹۹: ۲۷-۲۸).

مرعشی در قسمتی دیگر می‌گوید «چون ملک اسکندر چنان دید و در قلعه [اِسپی‌روز] علوفه و مایحتاج کافی نبود، به طرف قلعهٔ چلندر که متصل بدان قلعه، بیشه است، قلعه را سوراخ کرده بگریخت و بدان بیشه ^(۲۴) افتاده خود را به رستم‌دار رسانید و با دو سه نفر به ولایت تنکابن درآمد» (مرعشی، ۱۳۴۵: ۵۶). این گزارش به بخشی از جنگل شهرستان نوشهر اشاره دارد که از چلندر در ساحل دریا آغاز شده و در جهت جنوب به روستای زانوس در رشته‌کوه‌های البرز ختم می‌گردد. درواقع، این جنگل از شمال به جنوب امتداد یافته که نقطهٔ پایانی آن در جنوب کوه اِسپِرز در زانوس است و منطقه از جنوب کوه اِسپِرز تا استان تهران فاقد جنگل است. رابینو در کتاب خویش می‌نویسد: «قلعه اِسپی‌روز را گفته‌اند که دیو سپید افسانه‌ای ساخته و در ۸۶۷ ه.ق. به دست ملک اسکندر تعمیر شد. بین آنجا و چلندر جنگل انبوهی موسوم به ورناباد پدید آمده است. من نتوانسته‌ام محل صحیح قلعهٔ اِسپی‌روز را پیدا کنم از قلعهٔ کجور راهی به قلعهٔ اِسپی‌روز از چنار بن و چاه سر می‌گذشته است» (رابینو، ۱۳۶۵: ۲۳۳). گزارش رابینو حاوی چند نکته است نخست آنکه وی به «ورناباد»

اشاره دارد که گویا نام جنگل انبوه بین اِسپی‌روز و چلندر بوده است. دوم آنکه توصیف وسعت این جنگل دوباره تأکیدی است بر گزارش مرعشی که از این جنگل با عنوان بیشه‌ای بین قلعه اِسپی‌روز و چلندر یاد کرده است (مرعشی، ۱۳۴۵: ۵۶؛ ستوده، ۱۳۷۴: ۱۷۰).

نکته دیگر آنکه متون تاریخی عصر تیموری به وجود قریه‌ای به نام اِسپی‌روز در کنار قلعه اِسپی‌روز اشاره کرده‌اند. مرعشی در اثر خویش *تاریخ گیلان و دیلمستان* آورده زمانی که به عنوان سفیر به نزد ملک کاوس و ملک اسکندر فرستاده شد، ابتدا به تنکابن و کلارستاق رفته و بعد به نزد ملک کاوس در نور و در نهایت به قریه اِسپی‌روز پیشگاه ملک اسکندر رسید (مرعشی، ۱۳۶۴: ۳۲۱). وی در اینجا می‌نویسد پیک و نامه‌ای از سوی کاوس فرستاده شد تا تقاضا کند «ملک مذکور (اسکندر) به قریه اِسپی‌روز تشریف فرماید تا من به کجور بیایم و آنجا با هم ملاقات نماییم» (مرعشی، ۱۳۶۴: ۳۲۱؛ ستوده، ۱۳۷۴: ۱۷۱). در ادامه می‌نویسد «روز یکشنبه ماه محرم سال ۸۷۱ ه.ق ملک اسکندر و ملک کاوس در موضع چاه سر ملاقات کردند. سپس ملک کاوس به کجور بازگشت و ملک اسکندر به قلعه اِسپی‌روز آمد و ما را رخصت انصراف شد» (مرعشی، ۱۳۶۴: ۳۲۱). وجود یک روستا در کنار قلعه‌ای هم اسم آن در شمال ایران نمونه‌های بسیار دارد. برای نمونه قلعه استوناوند که در پای قریه استوناوند قرار داشت، یکی از این نمونه‌هاست (مرعشی، ۱۳۴۵: ۶۵-۶۶) در محوطه «چمن» که در پایین دست قلعه اِسپرز (حوالی روستای زانوس) واقع است، بقایای یک قریه وجود دارد. این بقایا شامل مجموعه‌ای از آثار از جمله خانه‌های گلی، حمام قدیمی و سنگ آسیاب است. از قدیم بین مردم محلی مشهور بوده که این آثار، باقی‌مانده بناهای یک روستا بوده است. حمام مذکور امروز کاملاً در زیر بوته‌های جنگلی مدفون شده ولی به دلیل کاوش‌های غیرمجاز، مصالح آن شامل سنگ و گل رس در زمین اطراف آن پراکنده شده است. معماری گرمابه‌ها در مازندران از دیرباز متناسب با آب و هوای آن منطقه ساخته شده بود. این حمام‌ها از جنس خشت، خاک رس و ساروج ساخته می‌شد و تقریباً دارای مساحتی حداکثر ۵۰۰ متر و حداقل ۳۰۰ متر بوده و از بیخ و بن تا انتهای بام به ارتفاع شش الی هفت متر و معمولاً دارای بام‌های کوچک و بزرگ بوده است. معماران برای ساخت این گرمابه‌ها حداقل ۲/۵ متر زمین را می‌کنند (ندیم و لطیفی شیردار، ۱۳۹۴: ۱۱۲). عمق دادن به حمام و قرار دادن حدود نصف بنای این حمام‌ها در دل زمین باعث می‌شد تا بنا عایق شده و گرما و حرارت آن حفظ گردد. ساختار گرمابه روستای اِسپی‌روز نیز چنان بود و می‌توان بنای کهن حمام زانوس را با آن شبیه دانست (تصویر ۸). دلیل دیگری که به استناد آن می‌توان قلعه اِسپرز امروزی در حوالی روستای زانوس را همان قلعه اِسپی‌روز ذکر شده در متون تاریخی دانست، شرح مرعشی از مسیرهای لشکرکشی اسکندر و کاوس

به قلمرو یکدیگر است. مرعشی هنگام گزارش حوادث بعد از فرار ملک اسکندر از قلعهٔ اِسپی‌روز به جنگل ورناباد می‌نویسد که: «چون ملک کاوس دید که ملک اسکندر بیرون رفته است قلعه را تاراج و تالان کرد و ویران ساخت و به پای قلعهٔ کجور آمد و به محاصره مشغول شد؛ و کیا جلال‌الدین مردانگی کرد همه روزه به محاربه اشتغال می‌نمود و قلعه را از دست نمی‌داد. چون این خبر به سید سلطان محمد رسید، فوراً فرمود تا لشکر تنکابن به مدد ملک اسکندر روند و تمامی لشکر دیلمستان و رانکو را با سپهسالار ایشان فرخ‌زاد بن دجاج روان ساخت. زمانی که ملک کاوس واقف گشت محاصرهٔ قلعهٔ کجور را بگذاشت. چون لشکر دیلمستان و گیلان جمع شدند ملک اسکندر با لشکر تنکابن به رستمدر مراجعت کرد و مردم رستمدر هر جا که بودند به ایشان پیوستند. سپس فرخ‌زاد سپهسالار نیز بدیشان پیوست، به اتفاق به ولایت زانوسه رستاق درآمدند و سپهسالار از کجور از راه نورپژم به پای قلعهٔ نور آمد چه ملک کاوس بدان قلعه رفته بود. روز چهارشنبهٔ سوم ربیع‌الاول هشتصد و شصت‌وهشت به پای قلعهٔ مذکور محاربهٔ عظیم واقع شد، از طرفین جمع کثیر به قتل آمدند...» (مرعشی، ۱۳۴۵: ۵۶) مرعشی در کتاب دیگر خویش تاریخ گیلان و دیلمستان این روایت را با ادبیات متفاوت آورده و بجای «زانوسه رستاق» از لفظ «زانوس رستاق» (مرعشی، ۱۳۶۴: ۳۰۵). استفاده کرده و همچنین در ذکر اسامی اماکن، دقت بیشتری به کار برده است. برای مثال بجای «راه نورپژم» از عبارت بژم کندلوس (همان) استفاده کرده است. این برای نخستین بار است که مرعشی به نام کندلوس و زانوس کنار یکدیگر اشاره می‌کند. از آنجاکه، مسیر بین قلعهٔ اِسپی‌روز تا قلعهٔ نور و کجور، از راه زانوس و کندلوس عبور می‌کرد، مرعشی که خود در این حوادث حضور مستقیم داشته، لاجرم می‌بایست به این دو مکان اشاره کند. وی همراه با ملک اسکندر بادوسپانی از این اماکن عبور کرده و روشن است که ولایت زانوس در آن زمان مرکز دهستان زانوس رستاق بوده که خود شامل چندین روستا می‌شده و بخشی از منطقهٔ کجور به شمار می‌رفته است. (۳۵)

این خبر شاید یکی از قدیمی‌ترین گزارش‌هایی باشد که به نام زانوس اشاره کرده و چون قلعهٔ اِسپی‌روز در کوه‌های این روستا قرار گرفته است، اشاره بدان در شرح حوادث جنگ‌های میان دو شاهزاده که مقر اصلی‌شان قلعه‌های اِسپی‌روز، کجور و نور بود، بدیهی بوده است (ستوده، ۱۳۷۴: ۱۷۰-۱۷۱). اشارهٔ مرعشی به اینکه «هوای کوهستان بسیار خنک گشته، بر قله‌های کوه برف‌های محکم باریده و یخ بسته و عبور لشکر جز به صعوبت ممکن نبود» با ویژگی‌های کوه اِسپرز و دیگر کوه‌ها و قله‌های اطراف زانوس چون قلهٔ نمازیا که بیش از ۳۶۰۰ متر ارتفاع دارد، کاملاً شباهت دارد.

قلعهٔ اسپرز یا اسپروز که توسط ملک اسکندر مرمت‌شده و در نزاع‌های وی با برادرش کاوس مورد استفاده قرار گرفته است، به احتمال بسیار تا پایان حکومت بادوسپانی شاخهٔ کجور مورد استفادهٔ آنها قرار می‌گرفت؛ اما در نهایت، این قلعه به همراه دیگر قلاع مازندران توسط لشکریان صفوی سوزانده و ویران شدند. چون این قلاع همواره فرصت طغیان را برای بازماندگان خاندان بادوسپانی فراهم می‌کردند، تخریب آنها توسط سلاطین صفوی حساب شده بود. قلعهٔ کجور در ابتدا به «قلعه مارانکوه» معروف بود (اسکندر بیک ترکمان، ۲/۱۳۵۰: ۵۳۵-۵۳۶) اما بعد از اینکه سپاهیان صفوی در ماجرای فتح کجور آن را سوزاندند، به سوته قلعه مشهور شد. امروزه، خرابه‌های این قلعه در حوالی شهر کجور قرار دارد. از سرنوشت قلعهٔ اسپرز چیز خاصی در متون نیامده است. از آنجاکه بر طبق سند مقالهٔ حاضر (تصویر ۷) متعلق به سال ۱۰۷۹ ه.ق، کوه و قلعهٔ اسپرز به عنوان مرتع توسط خاندان پاشا از خاندان کوچ ساکن در روستای پیده کجور خریداری شده بودند، این مرتع همچنان تا اواسط عصر قاجار در مالکیت خاندان پاشا قرار داشته است. وجود آثار و نشانه‌هایی چون «قاسم خان چشمه» که به نام پاشا قاسم خان ساکن در زانوس و از صاحب‌منصبان عصر افشاریه و زندیه (مهجوری، ۱۳۵۳: ۱۰۹) اسم‌گذاری شده بود، تأکیدی بر حفظ مالکیت درازمدت خاندان پاشا بر این مراتع است. بررسی متون تاریخی حکایت از آن دارد که قدرت خاندان پاشا به تدریج از اواسط عصر قاجار رو به ضعف نهاد. درحالی‌که پیش از عصر قاجار این خاندان به عنوان حاکم رویان یا رستمدر خوانده می‌شدند (ابن اسفندیار، ۲/۱۳۹۶: ۱۶؛ آملی، ۱۳۴۸: ۱۵۰)، طبق گزارش ناصرالدین‌شاه در سفرنامه‌اش، در عصر قاجار، دامنهٔ قدرت و نفوذ خاندان پاشا در منطقه به بلوک باشی زانوس رستاق یعنی یکی از بخش‌های کجور تقلیل یافت (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۹۹: ۲۴).

بر طبق متون تاریخی از زمانی که مهدی‌خان خلعت بر (خلعتبری) تحت حمایت هدایت‌خان حاکم گیلان و از عمال زندیه به حکومت تنکابن رسید (رودگر کیا دارا، ۱۳۸۱: ۵۲) نفوذ خاندان خلعتبری زیاد شده و همزمان از قدرت خاندان پاشا در کجور کاسته شد. تاحدی‌که از اوایل عصر قاجار خاندان خلعتبری سلطهٔ خویش را بر غرب مازندران بسط داده بود و حتی خاندان پاشا برای جلوگیری از تصاحب املاک و مراتع موروثی خویش چون مرتع اسپرز توسط خاندان خلعتبری به ناچار تن به خویشاوندی با خاندان خلعتبری داد. به طوری که پاشا محمدقلی بیک بلوک باشی^(۲۶) زانوس و از بزرگان خاندان پاشا به ازدواج دختر خود با حبیب‌الله‌خان ملقب به ساعد الدوله خلعتبری تن داد (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۹۹: ۲۷). حاصل این ازدواج جمشیدخان سردار بود که به پشتیبانی برادرش محمدولی‌خان تُنکابنی ملقب به سپهدار اعظم تمامی املاک کجور را به تصرف خود درآورد و تنها با

ظه‌ور رضاشاه پهلوی املاک خلعتبری از آنها گرفته شد (رودگر کیادارا، ۱۳۸۱: ۵۷) و مراتع و املاک زانوس به عنوان املاک نشان شدهٔ رضاشاه پهلوی درآمد. بعد از مرگ رضا شاه و تأسیس بنیاد پهلوی این املاک به بنیاد پهلوی و بعد از انقلاب به بنیاد علوی سپرده شد. هم‌اکنون نیز خرابه‌های قلعهٔ اِسپرز یا اِسپی‌روز بر کوه اِسپرز واقع در جنگل زانوس (به عنوان مراتع حفاظت‌شدهٔ منابع طبیعی کشور) قرار دارد. در این قلعه هیچ‌گونه آثار مهم باقی نمانده است و تنها خرابهٔ اتاق‌های سنگ‌چین شدهٔ درون قلعه قابل مشاهده است. قلعه‌ای که آخرین بار توسط ملک اسکندر بن کیومرث بادوسپانی مورد مرمت قرار گرفت (رابینو، ۱۳۶۵: ۲۳۳)، اکنون تنها خرابه‌ای بیش نیست. شاید چشمه‌ای که امروز در بین محلی‌ها به «مَلِک چشمه» معروف است، خاطره‌ای باشد از حضور مَلِک‌ان بادوسپانی همچون مَلِک اسکندر بادوسپانی در این قلعه. شاه یا مَلِکی که به واسطهٔ آب‌وهوای خوش این قلعه در تابستان (مرعی، ۱۳۶۴: ۳۰۳-۳۰۴)، اقامت در آن را بسیار دوست می‌داشت. خوانندگان قسمتی از شکوه و زیبایی منطقه‌ای که قلعه در آن قرار گرفته را شاید بتوانند در تابلوی «دورنمای زانوس» اثر استاد کمال‌الملک مشاهده کنند.^(۳۷) اگرچه از این قلعه و قریهٔ اِسپی‌روز، تنها تلی از سنگ و خاک باقی‌مانده است و هر روز به نابودی کامل بیشتر نزدیک می‌گردند اما این امیدواری وجود دارد تا شرایط برای ثبت ملی قلعهٔ اِسپرز توسط سازمان میراث فرهنگی کشور در جهت حفظ ارزش ملی و معنوی آن زودتر فراهم گردد.

۴. نتیجه

سدهٔ نهم هجری را باید به مانند سدهٔ هفتم هجری قرن مرگ و ویرانی برای مردم طبرستان دانست. همان‌طور که مغولان به رویان و کجور تاختند و قلاع آن منطقه را ویران ساختند، در سدهٔ نهم هجری به واسطهٔ هجوم لشکریان تیموری و مرعی به مازندران والیان بومی این ناحیه که از تبار ساسانی و مشهور به بادوسپانی بودند، دچار مشکل بغرنجی شدند که حیات سلسلهٔ آنها را به شدت تهدید می‌کرد. سلسله‌ای که در ایران بیشتر از هر دودمانی عمر کرد و بر بخشی از ایران حکومت راند، توانست با نبوغ و ارادهٔ ملک کیومرث بن بیستون به مدت نیم قرن بر شمال ایران سلطه یابد. دورهٔ طلایی حکومت ملک کیومرث با اختلاف و نزاع‌های درون‌خاندانی بین پسرانش از بین رفت. از سال درگذشت ملک کیومرث در سال ۸۵۷ تا زمان فوت پسرش ملک کاوس در ۸۷۱ هجری، دو شاخه از فرزندان ملک کیومرث بر سر میراث پدری بدون هیچ نتیجه مطلوبی پیوسته جنگیدند. اگرچه در میدان نبرد، این جنگ‌ها بی‌حاصل بود اما عمل مرعی در ثبت مشاهدات خود از مکان و زمان این نزاع‌ها برای علاقه‌مندان به تاریخ مفید واقع شد. گزارش مرعی از قریه و قلعه‌ای موسوم به اِسپی‌روز، پرسش دربارهٔ مکان آنها را در ذهن

مورخان ایجاد کرد. به‌ویژه که وجود داستان‌های اساطیری حول نام‌های مشابه همچون قلعهٔ اسپروز در شاهنامهٔ فردوسی (در داستان نجات کی‌کاوس از بند دیو سپید) انگیزه مورخان و محققان را برای یافتن مکان آن بیشتر می‌کرد. نویسنده نیز از جمله علاقه‌مندان به این موضوع بوده و در نوشتار حاضر سعی کرده است در حد توان به این پرسش مهم پاسخ دهد.

نویسنده زمانی که اسناد خاندان‌های قدیمی طبرستان را برای نگارش مقاله‌ای در مورد بادوسپانان بررسی می‌کرد، به نام اسپرز و وجود قلعهٔ اسپرز در کوه‌های اطراف جنگل زانوس در کجور مازندران برخورد کرد. بررسی بیشتر اسناد، متون تاریخی و پژوهش‌های پیرامون این موضوع، مشخص کرد که در مورد قلعه و کوه اسپرز ثبت‌شده در اسناد محلی طبرستان و قلعهٔ اسپیریروز مذکور در متون تاریخی دو نگاه وجود دارد. گروهی مانند رایینو مکان آن را نامعلوم می‌دانستند و برخی چون استاد منوچهر ستوده بدون ذکر هیچ سندی قلعهٔ اسپیریروز را در حوالی کجور می‌دانند؛ اما نویسنده با مشاهده شواهد تاریخی و باستان‌شناختی بیشتر، به این فرضیه رسید که قریه و قلعهٔ اسپرز در جنگل‌های زانوس که در اسناد کهن و افواه بومیان منطقه بارها بدان اشاره شده است و از موقعیت سوق‌الجیشی بسیار ویژه‌ای برخوردار بوده است، می‌تواند همان قریه و قلعهٔ اسپیریروز در متون تاریخی باشد. در نوشتار حاضر سعی شد تا این شواهد مهم به بحث گذاشته شود و حداقل طرح این مطالب آغازی بر ادامه تحقیقات پیرامون این موضوع باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. با نگاه به صفحات تاریخ مازندران می‌توان به‌وضوح تأثیر اقدام ملک کیومرث بر مردم مازندران را دید. اگر به متون تاریخی پیش از قرن نهم نگاهی بیاندازیم درمی‌یابیم که بیشتر اسامی اشخاص و افراد خاندان‌های بزرگ مازندران از نام حاکمان باوندی و بادوسپانی گرفته شده بود، در حالی که به‌تدریج پس از قرن نهم هجری رواج اسامی اخذ شده از نام بزرگان شیعه را می‌توان به‌روشنی مابین اهالی مازندران و طبرستان مشاهده کرد.

۲. در قدیم نور جزء کجور و رستمدر بود (نوری اسفندیاری، ۱۳۲۹: ۴۵).

۳. در خوان پنجم و ششم هفت‌خوان رستم برای نجات کی‌کاوس و همراهانش، آمده است (فردوسی، ۲/۱۳۸۴: ۳۷-۳۹):

نیاسود تیره شب و پاک روز	همی راند تا پیش کوه اسپروز
بدانجا که کاووس لشکر کشید	زدیوان جادو بدو بد رسید
چو برگشت پیروز گیتی فروز	بیامد دمان تا به کوه اسپروز
از اولاد بگشاد خم کمند	نشستند زیر درختی بلند

۴. حضور طولانی و پررنگ بادوسپانان در رویان موجب شد تا این منطقه در عهد مغول به رستمدر شهرت یابد. رستمدر در واقع صورت تغییر یافتهٔ عنوان سلطنتی بادوسپانان، یعنی استندار، بود. شهریار سوم نخستین کسی بود که لقب استندار را احیا کرد و پس از او، فرمانروایان بادوسپانی با این لقب شناخته می‌شدند. بر اساس پژوهش‌های مادلونگ، دودمان بادوسپانیان در طول تاریخ حکومت خود عناوین مختلفی را به خود اختصاص دادند. آن‌ها از سده‌ی پنجم تا دهم میلادی با عنوان اسپهبد، از سده‌ی دهم تا یازدهم با عنوان استندار و سرانجام از اواخر سده‌ی یازدهم تا شانزدهم میلادی با عنوان ملک بر رویان و رستمدر حکمرانی می‌کردند (Madelung, 1988: 385-387).

۷۱ قلعهٔ اِسپِرُز یا اِسپِرُز: مکان‌یابی قلعهٔ اِسپِرُز مقر ملک اسکندر بادوسپانی (۸۵۷ - ۸۸۱ ه.ق) در روستای

۵. به نوشتهٔ ابن اسفندیار، دابوییان از تبار جاماسپ، برادر قباد اول شاه ساسانی بودند. گیل گاوباره نوه پیروز بود که به عنوان قهرمان اساطیری ایرانی رستم شجاع توصیف شده است. پیروز بعدها حاکم گیلان شد و با شاهزاده خانم محلی ازدواج کرد که پسری به نام گیلانشاه برای او به دنیا آورد که به نوبه خود صاحب پسری به نام گیل گاوباره شد (ابن اسفندیار، ۱۳۹۶: ۱۷۲).

۶. سلسله‌ای در شمال ایران بود که پس از انقراض ساسانیان و در حدود ۴۰-۱۴۲ ق/ ۶۶۰-۷۵۹ م در گیلان، دیلمان و طبرستان با استقلال حکمرانی کردند.

۷. مورخان طبرستان به مانند ظهیرالدین مرعشی، شجره‌نامه‌ای از حاکمان این خاندان ارائه داده‌اند که نسبشان را به بادوسپان یکم رسانده و از این طریق خود را به ساسانیان متصل می‌کردند. دربارهٔ این نسب نامه‌ها محققانی چون ویلفرد مادلونگ بحث بسیار کرده‌اند. مادلونگ در دانشنامه ایرانیکا بخش‌های نخست این تبارنامه را افسانه‌ای و مردود دانسته است (Madelung, 1988: 385-386).

۸. نام دشتی در حوالی روستای لرگان در کجور مازندران است.

۹. حدود چهل کتیبه از وی باقی‌مانده که بر روی بناهایی که ساخت، حک شده‌اند. با مطالعهٔ این کتیبه‌ها می‌شود فهمید که در زمان وی القاب ملک و استنار در کنار هم به کار می‌رفته است (ستوده، ۱۳۷۴: ۱۹۵ و ۲۰۱).

۱۰. ملک کیومرث پس از فتح دوباره رستمدر در سال ۸۰۸ ه.ق دستور داد تا همه به مذهب تشیع دوازده امامی درآیند (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۴: ۱۱۸؛ غفاری قزوینی، ۱۳۴۳: ۱۸۶).

۱۱. در گویش کهن طبری این نوع از ترکیب صفت و اسم، معمولاً برای نامیدن مراتع و مکان‌هایی استفاده می‌شد که از مناظر زیبا و چشم‌نواز برخوردار بودند. برای نمونه نیله و اِسپ به ترتیب به معنی آبی گون و سپید گون برای کوه‌های زانوس استفاده شده است.

۱۲. در سفرنامهٔ ناصرالدین‌شاه، داستان سفرهای ناصرالدین‌شاه به مازندران و مسیر حرکت وی از ملک چشمه به زانوس به نقل از سفرنامهٔ ناصرالدین‌شاه با توضیحات روایت شده است (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۹۹: ۲۷؛ مهجوری، ۱۳۴۵، جلد دوم: ۱۸۰). این مسیر از ملک چشمه واقع در بالای قلعهٔ اِسپِرُز از طریق مسیر کوه اِسپِرُز به تنگهٔ زانوس و سپس زانوس می‌رسیده است. در اطراف این مسیر خرابه‌های چند بنا شامل سفره‌خانه و کاروانسرا وجود دارد که نشان از استفاده گسترده از این مسیر دارد. ناصرالدین‌شاه همچنین از قطع اغلب اشجار جنگل برای ساخت زغال سخن می‌گوید (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۹۹: ۲۷) که منجر به نابودی قسمتی از جنگل‌های زانوس در اطراف ملک چشمه، کوه اِسپِرُز، اطراف جنوبی قلعهٔ اِسپِرُز شده و این خسارت هولناک امروزه نیز قابل مشاهده است.

۱۳. «قاسم خان چشمه» اشاره به پاشا قاسم خان والی کجور (مهجوری، ۱۳۵۳: ۱۰۹) دارد که در عصر زندیه مالک این مرتع بود.

۱۴. در صفحات بعد راجع به این قریه سخن خواهیم گفت.

۱۵. لَب کِر در گویش طبری استفاده می‌شود و در فارسی می‌توان آن را به لب صخره ترجمه کرد.

۱۶. نام «اِسپِرُز» در سند خاندان پاشا آمده و به صورت «اِسپِرُز» در متون تاریخی ذکر شده است. به جهت وفادار ماندن به هر دو روایت، این دو صورت باهم به کار رفته است.

۱۷. پاشا میرزا، پاشا جمشید و پاشا محمد بنون پاشا نماور و رستم ولد پاشا سلطان کجوری خریداران مراتع نیله‌کیم، اِسپِرُز، چنکاک و دراز زمین چنکاک از خاندان کوچ بودند. اسامی این افراد در خاندان پاشا نشان از آن دارد که در آن زمان همچنان پاشاهای زانوس تحت تأثیر بادوسپانیان که قوم حاکم بر طبرستان بودند، نام‌های فرزندان خود را از اسامی شاهان این خاندان اخذ می‌کردند. حتی برخی اسامی چون نماور نام چند تن از شاهان بادوسپانی بوده که همچنان در مازندران رایج بوده است. برای نمونه، استنار ناموریکم هفدهمین فرمانروای دودمان بادوسپانی بود که طی سال‌های ۴۳۴-۴۶۸ هجری در رویان حکومت داشت (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۴: ۳۵). با نگاهی به گاهشماری خاندان بادوسپانی مشخص می‌گردد که اسامی چون جمشید، نماور و رستم در بین بادوسپانیان بسیار رایج بوده است. بر طبق اسناد و متون تاریخی، نام‌هایی چون پاشا ارجاسف و پاشا خورشید که عموهای پاشا علی حاکم رستمدر بودند (ابن اسفندیار، ۱۳۹۶، جلد دوم: ۱۶۳)، از جمله قدیمی‌ترین اسامی است که در خاندان پاشا وجود داشته و برگرفته از نام اسپهبدان باوندی یعنی خاندان حاکم در طبرستان، رویان و کجور در سدهٔ ششم هجری بوده است. به عبارتی بهتر می‌توان گفت که اسامی افراد خاندان پاشا که در سند (تصویر ۷) آمده برگرفته از فرهنگ ایرانی حاکمان مازندران بوده است اما اسامی این خاندان به تدریج تحت تأثیر فرهنگ شیعی عصر صفوی از آن زمان تاکنون رنگی دینی به خود گرفته و مملو از نام امامان شیعه (اسامی چون پاشا قاسم خان و محمدادی بیک و ...) شده است.

- اگرچه تعداد نام‌های برگرفته از حاکمان بادوسپانی چون زرین کمر، جمشید و رستم بین افراد خاندان پاشا به تدریج کاهش پیدا کرده، ولی از بین نرفته است و آنها همچنان نام‌هایی چون جمشید و رستم را بر فرزندان خود می‌گذارند.
۱۸. همین‌طور اشخاصی چون محمدهادی بیک عارف و شاعر متوفی به سال ۱۱۶۳ ه.ق و خرم زانوسی فرزند پاشا قاسم خان که شاعر عصر زندیه و اوایل عصر قاجار بوده است. از این دو چند قطعه شعر باقی مانده و شرح حال آنها در تذکره‌های قدیم ثبت است (مهجوری، ۱۳۵۳: ۱۰۹).
۱۹. برخی از این مراتع بسیار وسیع بودند. برای نمونه، مرتع اسپرز کل یک کوه را در برمی‌گرفت و با برخی دیگر، طبق اسناد موجود، از مرکز کجور تا سواحل دریای مازندران امتداد داشتند.
۲۰. *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران* نوشته‌شده به سال ۸۸۱ ه.ق است. این اثر دارای یک دیباچه، مقدمه و چندین فصل بوده که خود تلفیقی از متون سابق از خود است اما از نکات جدیدی نیز برخوردار است.
۲۱. نگارش این اثر توسط سید ظهیرالدین در غره ذوالقعدة سال ۸۸۰ ه.ق. آغاز شده است. این کتاب به یک مقدمه، شش باب و هر باب به چند فصل تقسیم شده است. اهمیت این اثر در این است که مؤلف برخی از حوادث و مکان‌ها را شخصاً از نزدیک مشاهده کرده و به همین خاطر بر لغات محلی و اصطلاحات مردم آن زمان اشراف کامل داشته است.
۲۲. گزارش نزاع مابین ملک کاوس و ملک اسکندر در دیگر منابع نیز آمده است، برای نمونه، خواندمیر در صفحات ۳۳۴-۳۳۵ جلد سوم اثرش حبیب السیر در این‌باره نوشته است.
۲۳. در اینجا فرض نویسنده بر این است که قلعه اسپرز در زانوس همان قلعه اسپروز مذکور در متون تاریخی است.
۲۴. برخی بیشه را همان قلعه بیشه در حوالی چلندر می‌دانند.
۲۵. روستاهای زانوس و کندلوس امروزه نیز بخشی از دهستان زانوس رستاق هستند و دهستان زانوس رستاق خود از توابع بخش کجور شهرستان نوشهر در استان مازندران ایران محسوب می‌شود.
۲۶. بلوکبای‌ها در سازمان اداری دوره قاجار وصول مالیات یک ناحیه شامل چند روستا را بر عهده داشتند.
۲۷. کمال‌الملک به احتمال بسیار در یکی از سفرهای ناصرالدین‌شاه به مازندران، همراه وی به زانوس آمده و تابلوی مشهور خود با نام «دورنمای زانوس» را آفریده است. این تابلو امروز در کاخ گلستان نگهداری می‌شود. بنا بر نوشته‌های خود کمال‌الملک، وی علاقه و رضایت خاصی از چند اثر خویش داشت که یکی از آنها «پردۀ دورنمای زانوس» است (سهیلی خوانساری، ۱۳۶۸: ۱۴۰؛ پاشازانوس، ۱۳۹۱: ۱۱۲).
۲۸. این نام در متون تاریخی به صورت زانوس، زانوسه (مرعشی، ۱۳۴۵: ۵۶) و رانوس (راینو، ۱۳۶۵: ۶۲ و ۱۷۰) ثبت شده است. درباره وجه تسمیه این نام، دو فرضیه مطرح شده است: نخست آن‌که این نام از ترکیب دو کلمه «زان» یا «ران» و «وس» تشکیل شده است. این نوع نامگذاری در زبان طبری کهن رایج بوده است و نام‌هایی مانند چالوس و کندلوس نیز به همین شکل ساخته شده‌اند. زان یا ران که به صورت‌های مختلفی مانند «راش» یا «راچ» تلفظ می‌شود، به نوعی درخت از خانواده بلوط اشاره دارد که در صنعت آن زمان بسیار کاربردی بوده است. پسوند «وس» نیز یا پسوند مکان بوده و یا به معنی دارنده و نگهدارنده است. با توجه به اینکه در گذشته یکی از مهم‌ترین منابع صنعتی در بین اهالی شمال چوب به دست آمده از جنگل هیرکانی بوده و چون حدود بیست درصد از درختان هیرکانی از نوع راش شرقی هستند، این محل به «راشستان» یا نگه‌دارندۀ راش معروف شده است. یادآور می‌شود که جنگل‌های زانوس از میزان قابل توجهی درخت راش شرقی برخوردار هستند که در منطقه کجور مشابهی ندارند.
- پیشنهاد دیگر این است که زانوس در لغت اوستایی می‌تواند ترکیبی از زن (روستا) که در فرهنگ اوستایی با زنتو (شهر) هم-ریشه است و اوز (چشمه‌ها) باشد. این ترکیب به معنی روستا یا محلی برخوردار از آب فراوان و رودخانه است.
۲۹. تمامی عکس‌های این مقاله توسط نویسنده گرفته شده است.

منابع

- آملی، مولانا اولیاء الله. (۱۳۴۸). *تاریخ رویان*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن اسفندیار، بهاء‌الدین محمد بن حسن. (۱۳۹۶). *تاریخ طبرستان*، تصحیح: عباس اقبال آشتیانی، جلد‌های اول و دوم، تهران، اساطیر.
- ابن فقیه همدانی. (۱۴۱۶)، *البلدان*، تحقیق یوسف الهاوی، بیروت، عالم الکتاب.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵)، *الاعلاق النفسیه*، ترجمه و تعلیق توسط حسین قره‌چانلو، تهران، امیرکبیر.
- اسکندر بیگ ترکمان. (۱۳۵۰)، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، به اهتمام ایرج افشار، جلد دوم، تهران، انتشارات امیرکبیر.

۷۳ قلعهٔ اِسپِی‌روز یا اِسپِرز: مکان‌یابی قلعهٔ اِسپِی‌روز مقر ملک اسکندر بادوسپانی (۸۵۷ – ۸۸۱ ه.ق) در روستای

- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۴۰). مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اعظمی سنگسری، چراغعلی. (۱۳۵۴)، گاوبارگان پادوسپانی (بازماندگان ساسانیان در رویان از ۲۲ تا ۱۰۰۶ هجری). شرکت افست «سهامی خاص». تهران.
- اعظمی سنگسری، چراغعلی. (۱۳۵۶)، «گیل، فرشواذگرشاه و گاوبارگان دابویی (اسپهبدان بزرگ طبرستان)»، تهران، مجله بررسی‌های تاریخی، شماره ۳، سال دوازدهم، صص ۳۹-۹۰.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۲۱)، آثارالباقیه عن القرون الخالیه. ترجمهٔ اکبر داناسرشت، تهران، کتابخانه خیام.
- خزایی کوهپر، مصطفی و پرستو مسجدی خاک. (۱۳۹۶). «بررسی و معرفی محوطه‌های باستانی پیش از تاریخ تا آغاز اسلامی به دست آمده از قسمت مرکزی کجور، مازندران»، نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام، جلد ۲، شماره ۲، پیاپی ۴، پاییز و زمستان، صص ۷۵-۹۰.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام الدین الحسینی. (۱۳۸۰)، حبیب‌السیر، جلد سوم، تهران، انتشارات خیام.
- رودگر کیاداراه ایرج. (۱۳۸۱)، محال ثلاث (تنکابن، کلارستاق، کجور) در نهضت مشروطیت، تهران، کیانا.
- رایینو، مل. (۱۳۶۵)، مازندران و استرآباد، ترجمهٔ غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی ایران.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۷۴)، از آستارا تا استارآباد، جلد ۱-۵، چاپ دوم، تهران، انجمن آثار و مفاخر.
- سهیلی خوانساری، احمد. (۱۳۶۸)، کمال هنر، تهران: سروش،
- شوشتری، قاضی نورالله. (۱۳۷۷)، مجالس المومنین، جلد دوم، تهران، انتشارات اسلامیه.
- غفاری فزونی، قاضی احمد. (۱۳۴۳)، تاریخ جهان‌آرا، تهران، ایستگاه سرچشمه.
- مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین. (۱۳۴۵)، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، مقدمه نویس: محمدجواد مشکور. مصحح: محمدحسین تسبیحی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی شرق.
- مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین. (۱۳۶۴)، تاریخ گیلان و دیلمستان، تصحیح: منوچهر ستوده، تهران، انتشارات اطلاعات.
- ملا شیخعلی گیلانی. (۱۳۵۲)، تاریخ مازندران (تألیف شده در سال ۱۰۴۴ ه.ق)، تصحیح: دکتر منوچهر ستوده، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- مهجوری، اسماعیل. (۱۳۵۳)، دانشمندان و رجال مازندران، به کوشش هدایت الله مهجوری، ساری، چاپ شرق.
- مهجوری، اسماعیل. (۱۳۴۵)، تاریخ مازندران (دوره دوجلدی)، ساری، چاپ اثر.
- ناصرالدین‌شاه. (۱۳۹۹)، سفرنامه ناصرالدین‌شاه به مازندران، به کوشش فرشاد ابراهیمی، تهران، خانهٔ تاریخ و تصویر ابریشمی.
- نعمایی عالی، امین. (۱۳۸۸)، «سیاهه مطالبات یکی از مالکان خاندان کیا مکارج کجور»، پیام بهارستان، د. ۲، شماره ۶، زمستان.
- نذیم، مصطفی و تقی لطیفی شیردار. (۱۳۹۴)، «بازشناسی تاریخ محلی سوادکوه: مطالعه موردی حمام‌های عمومی»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، مقاله ۹، دوره ۴، شماره اول-۷، پاییز و زمستان، صص. ۱۰۸-۱۱۸.
- نعمایی عالی، امین و محمدباقر وثوقی. (۱۳۹۷)، «تأثیر اوضاع سیاسی و مذهبی مازندران و گیلان در سدهٔ نهم ه.ق بر کتیبه‌های ملک کیومرث بادوسپانی، حاکم رویان و رستمدر»، پژوهش‌های علوم تاریخی، سال ۱۰، شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۹۷-۱۱۶.
- نوری اسفندیاری، اسدالله. (۱۳۲۹)، تاریخ خانواده اسفندیاری، تهران، چاپ اقبال.
- Amoli, M. O. 1969, *The History of Royan*, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Iran Cultural Foundation Publications. [In Persian].
- Azami Sangsari, C., 1977, "Gil, Farshwadgarshah and the Gaubaragan of Dabuyah (The Great Ispahbads of Tabaristan)," *Tehran, Historical Studies Journal*, No. 3, Twelfth Year, pp. 39-90. [In Persian].
- Azami Sangsari, C., 1975, *The Gaubaregan of Paduspan (The Sasanian descendants in Royan from 22 to 1006 Hijri)*. Offset Company (Private Joint Stock), Tehran. [In Persian].

- Biruni, A. R. 1942, *The Remaining Signs of Past Centuries*. Translated by Akbar Daanasrecht. Tehran: Khayyam Library. [In Persian].
- Calmaid, J., 1991. "Mar'ashis". In Bosworth, C. E.; van Donzel, E. & Pellat, Ch. (eds.). *Encyclopaedia of Islam*. Volume VI: Mahk-Mid (2nd ed.). Leiden: E. J.
- Daryaei, Touraj, 2014. *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*. I.B.Tauris.
- Eskandar Beg Turkman, 1971, *The History of Alam Ara-ye Abbasi*, edited by Iraj Afshar, Volume Two, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Gazerani, S. 2014. "Why Was the Story of Arash-i Kamangir Excluded from the Shahnameh," *Iran Nameh*, 29:2, pp. 42-63.
- Ghaffari Qazvini, Q. A., 1964, *The History of Jahan Ara*, Tehran: Sarcheshmeh Station. [In Persian].
- Ibn Esfandiyar, B.I.D.M. H, 2017, *The History of Tabaristan*, edited by Abbas Iqbal Ashtiani, Tehran: Asatir. [In Persian].
- Ibn Rusta, A. O., 1986, *Al-Alaq al-Nafisa*, translated and annotated by Hossein Qareh-Chanlu, Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Ibn-Faqih Hamadani, 1995, *Al-Buldan*, researched by Yousef al-Hawi, Beirut, Alam al-Kitab. [In Persian].
- Istakhri, A. I. ., 1961, *Routes and Kingdoms*, compiled by Iraj Afshar, Tehran: Book Translation and Publishing Bureau. [In Persian].
- Khazaei Kouhpar, M. and Masjedi Khak, P., 2017, "Study and Introduction of Archaeological Sites from Prehistoric to Early Islamic Periods in the Central Part of Kojur, Mazandaran," *Iranian Pre-Islamic Archaeological Review Journal*, Vol. 2, No. 2, Serial 4, Fall and Winter, pp. 75-90. [In Persian].
- Khwandamir, G. al-Din ibn H. al-Din al-H., 2002, *Habib al-Siyar*, Volume Three, Tehran: Khayyam Publications. [In Persian].
- Madelung, W. 1988. "Baduspanids". *Encyclopædia Iranica*, online edition, Vol. III, Fasc. 4. New York. pp. 385-391.
- Mahjoori, E., 1974, *Scientists and Figures of Mazandaran*, compiled by Hedayatollah Mahjoori, Sari: Shargh Printing. [In Persian].
- Mahjoori, E. 1966, *The History of Mazandaran* (Two-Volume Edition), Sari: Asar Printing. [In Persian].
- Mar'ashi, Z. al-D. I. al-Din., 1966, *The History of Tabaristan*, Royan, and Mazandaran, Introduction by Mohammad Javad Mashkur, Corrected by Mohammad Hossein Tasbihi, Tehran: Shargh Publishing Institute. [In Persian].
- Mar'ashi, Z. al-Din ibn Nasir al-Din., 1985, *The History of Gilan and Deylamistan*, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Ettelaat Publications. [In Persian].
- Minorsky, V. 1995. "Rūyān". In Bosworth, C. E.; van Donzel, E.; Heinrichs, W. P. & Lecomte, G. (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume VIII: Ned-Sam. Leiden: E. J. Brill.
- Gilani, M. S. A., 1973, *The History of Mazandaran* (Written in 1044 AH), corrected by Dr. Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Iran Cultural Foundation Publications. [In Persian].
- Morton, A. H., 1987. "Dinars from Western Māzandarān of Some Vassals of the Saljūq Sultan Muḥammad b. Malik- Shāh," *Iran*, No. 25, pp. 77-90.

- Nadim, M. and Latifi, Taghi S, 2015, "Revisiting the Local History of Savadkuh: A Case Study of Public Baths," *Iranian Local History Research Journal*, Article 9, Volume 4, Issue 1, Serial 7, Fall and Winter, pp. 108-118. [In Persian].
- Naimaei Ali, A. and Vosoughi, M. B., 2018, "The Impact of Political and Religious Conditions in Mazandaran and Gilan in the Ninth Century AH on the Inscriptions of King Keyumars Baduspan, Ruler of Royan and Rostamdar," *Historical Science Research*, Year 10, No. 1, Spring and Summer, pp. 97-116. [In Persian].
- Naimaei Ali, A., 2009, "The List of Demands of One of the Landowners of the Kia Makarej Family of Kojur," *Payam-e Baharestan*, Vol. 2, No. 6, Winter. [In Persian].
- Naser al-Din Shah, 2020, *Naser al-Din Shah's Travelogue to Mazandaran*, compiled by Farshad Ebrahimi, Tehran: House of History and Silk Image. [In Persian].
- Noori Esfandiari, A., 1950, *The History of the Esfandiari Family*, Tehran: Eqbal Printing. [In Persian].
- Rabino, H.L., 1986, *Mazandaran and Astarabad*, translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: Iranian Scientific and Cultural Publications Company. [In Persian].
- Roudgar Kia-Dara, I., 2003, *The Three Districts (Tonekabon, Kalarstaq, Kojur) in the Constitutional Movement*, Tehran: Kiana. [In Persian].
- Shushtari, Q. N., 1998, *Majalis al-Mu'minin*, Volume Two, Tehran: Islamiyeh Publications. [In Persian].
- Sohaily Khansari, Ahmad, *The Pinnacle of Art*, Tehran: Soroush, 1989. [In Persian].
- Sotoudeh, M., 1995, *From Astara to Astarabad*, Volumes 1-5, Second Edition, Tehran: Association of National Works and Honors. [In Persian].

تصویر ۱. سمت راست: عکس از قلعهٔ اسپرز که نویسنده ایستاده در مرتع چمن از این قلعه گرفته است. سمت چپ: عکسی با بزرگنمایی بیشتر تا قلعهٔ اسپرز بر نوک قلهٔ کوه واضح‌تر دیده شود.^(۲۹)

Figure 1. Right: A photo of Espe-rez Castle taken by the author standing in a land called Chaman. Left: A photo with more magnification to see the Espe-rez Castle on the top of the mountain more clearly

تصویر ۲. سمت راست، عکسی از نمای سمت شمال قلعه. سمت چپ، تصویری از نمای سمت جنوب غربی قلعه اسپرز.
Figure 2. Right: a photo of the north side of the Espe-rez Castle. Left: a picture of the southwest side view of the Castle.

تصویر ۳. بالا: نمای شمالی قلعه اسپرز که در پایین آن دیوارهای سنگچین شده منظم مشخص است. پایین: نمای غربی قلعه که مسیر سنگچین شده اطراف قلعه با وضوح بیشتر دیده می شود.

Figure 3. Above: North view of Espe-rez Castle, with the regular stonework walls visible at the bottom. Bottom: The western view of the castle, where the stone wall around the castle can be seen more clearly.

تصویر ۵. دو اتاقک دیدبانی که در ذیل دژ اصلی ساخته شدند.
Figure 5. Two observation rooms were built under the main fort

تصویر ۴. سازه «لَب کَر» که در سمت شمال غربی دژ اصلی قرار گرفته است. این دژ بر روی سنگهای بزرگ ساخته شده که به صورت خشکهچین بنا شدند.

Figure 4. "Labe Ker" structure, which is located on the northwest side of the main fort. This fort is built on large stones.

تصویر ۶. نمای بیرونی اتاقک‌های دیدبانی که بر دو مسیر قابل نفوذ به قلعه یعنی مسیرهای شمال غربی (راست) و غرب (چپ) اشراف دارد.
Figure 6. The exterior view of the observation rooms, which overlooks two accessible routes to the castle, i.e., the northwest (right) and west (left) routes

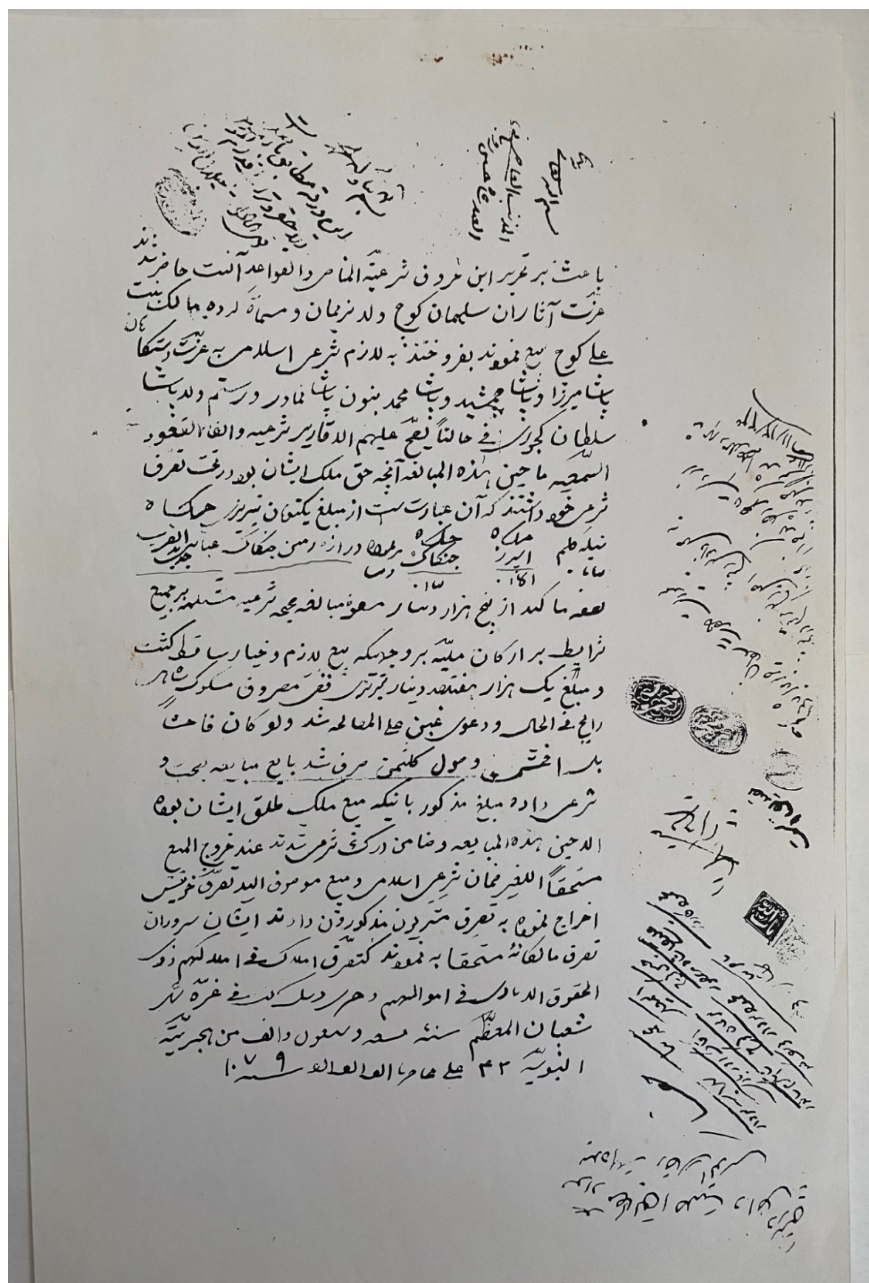
تصویر ۸. عکس سمت راست مربوط به بقایای حمام قدیمی قریهٔ اِسپی‌روز است که امروز زیر بوته‌های جنگل مدفون شده است. عکس سمت چپ تصویری از حمام روستای زانوس که همچنان مورد استفاده قرار می‌گیرد.

Figure 8. Right: the remains of the old bathhouse of the village of the Espe-rez, which today is buried under the bushes of the forest. Left: The bathroom in Zанous village is still in use

تصویر ۹. عکس سمت راست متعلق به یک بنا ساخته شده از سنگ و گل رس و تصویر سمت چپ بخشی از بقایای حمام قریهٔ اِسپی‌روز که از سنگ و گل رس ساخته شده است.

Figure 9. Right: a building made of stone and clay in the ruins of the village of the Espe-rez. Left: remains of the bathhouse in the same village, which is made of stone and clay.

تصویر ۷. سند مبیعه نامه مراتع کوهستانی واقع در کوههای اطراف روستای زانوس (رونوشت این سند از مجموعه اسناد شخصی آقای نادعلی پاشا زانوس تهیه شده است).

Figure 7. Purchase document of mountain pastures located in the mountains around Zanous village